

"לצאת, לחרוג, להימלט החוצה, למרחב, החוצה..." ס. יזהר: המורד הבלתי מתפשר של הספרות העברית

אני מבקש לדבר אתכם על אמן חשוב. אני מבקש לדבר אליכם על יוצר יחיד מסוגו. אני מבקש לדבר אתכם על כותב, בראש ובראשונה על כותב, וזאת כי אינני מבקש לדבר כעת על סופר. אני רוצה לדבר אתכם על כותב-יוצר, כי הייתי רוצה לחשוב ולהאמין שגם אני כותב לפני שאני סופר, כלומר, בקשתי אליכם, בין היתר בדברים שאשא, נובעת מתוך מקום ומתוך עמדה של אחד שעסוק בכתיבה, קודם כול בכתיבה. הדברים שאבקש להשמיע יוצאים מתוך תחושה של זהות ושל הזדהות, מתוך רצון לשתף אתכם ברושם ובקרבה הַעֲזָה שאני חש כלפי הכותב-היוצר ס. יזהר. האמן ס. יזהר, הוא סמילנסקי יזהר.

השאלה הראשונה שעולה בראשי ומעסיקה את חשיבתי כאשר אני מהרהר בכותב ס. יזהר היא – מדוע לא הפך להיות הכותב-הסופר המרכזי והפופולרי של הספרות העברית המודרנית? כיצד קרה שלא קיבל מעמד של סמל ושל אייקון בשיח הספרותי עבור דור הסופרים והסופרות שבאו אחריו, ודור הסופרים והסופרות הצעירים של העת הזו? מדוע יזהר אינו משמש מודל כזה או אחר, מודל שאפשר לעמוד מולו, להתכתב אתו, אולי לחקות אותו, להדהד אליו? מה ישנו בכתיבתו העשירה והמורכבת של ס. יזהר, שעדיין מונע ממנה מלהבליח אל לב הקונסנזוס הספרותי העברי-הישראלי ולכבוש אותו? להיות חלק מהותי בו?

ייתכן שכבר עתה אתם שומעים בדבריי ביקורת, סמויה או גלויה, כי לדידי לא כך ראוי היה שיקרה, וודאי שלא כך ימשיך לקרות. אכן, כבר בראשית המצגת שלי אני מבקש להצהיר שיש בי הערכה עצומה אל היוצר-הכותב ס. יזהר. וכן, מידה מסוימת של טרזניה ואי-הסכמה יש לי כלפי הספרות העברית-הישראלית, או ליתר דיוק, כלפי האנשים, כלפי מושכי החוטים, שדאגו ועדיין דואגים לכונן אותה, למצב אותה במעמד כזה או אחר; לקדם, לגדר ולמדר סופרים וסופרות כאלה ואחרים על סמך כתיבתם, על סמך התוכן והסגנון של הכתיבה. וכשאני אומר סופרים כאלה ואחרים – כוונתי לאותם אלה שבחרים להציג ביצירה שלהם כיוונים שהם לא המוכר, לא המיינסטרים הפופוליסטי, לא הידוע והשגור, אלא טקסטים מורכבים עמוסי סגנון ופריצות, טקסטים שכולם נדנדה של אי-בהירות, של דילמות ושל קונפליקטים שלא יודעים שובע, שלא מוצאים פינה.

* דברים שנאמרו במסגרת שיעור בקורס "תחנות יסוד בספרות העברית", מכללת סמינר הקיבוצים, 9.3.2015.

חשוב לומר, יזהר בהחלט אינו סופר-כותב זניח. יצירתו זכתה ועודנה זוכה להערכה רבה בקרב הקהילה והביקורת הספרותיות. עם זאת מיקומו של יזהר, לאורך שנות יצירתו ולאחר מכן, מיקומו ביחס לסופרים עברים קנונים והגמונים אחרים – הוא שונה. יזהר לא נדחף אל לב הקונסנזוס. אפשר שהוא-עצמו לא איפשר את אותה דחיפה אל המרכז, ייתכן שאופן תפיסתו את מעשה הכתיבה ואת שדה הספרות – הוא שלא הרשה לו להיות חלק מן הקהילה השלטת של הספרות העברית-הישראלית, החל מראשית דרכו והלאה. יזהר ביקש שלא להיות בקהילת הסופרים הפטריארכלית והשלטת ביד רמה, דוגמת הסופרים משה שמיר, עוז, יהושע, קניוק ואחרים.

מעניין לחשוב כיצד כותב-יוצר כמו ס. יזהר מציג ומדבר ביצירותיו על לב הנושאים, על התמות המרכזיות של הקיום הישראלי והעברי. כלומר, מצד אחד הוא בוחר לדון ברעיונות ובנושאים מרכזיים שמוכרים לכולנו, ואתיחס אליהם מאוחר יותר, אך בה בעת, מצד שני, ס. יזהר גם חומק מהם, היינו הוא מבקש להציג אותם לא כפי שהם מוכרים לרובנו, הוא מבקש לכתוב אותם על פי דרכו. ואל תקלו ראש באמירה זו – לכתוב על פי דרכי הוא היסוד המהותי ביצירה של ס. יזהר, והוא ילווה את דבריי, שכן אני מאמין ומרגיש שכתביה על פי דרך היחיד, על פי דרך הפרט, ליוותה את יזהר לאורך כל שנותיו כיוצר וכאיש חברתי-פוליטי. הניגוד הזה בין עיסוק בתמה, ברעיון, בבעיה ארצישראלית מובהקים, לבין אופן ייצוגם הלא מרכזי, הבלתי ממורכז, הלא מובהק, באמצעות השפה, הלשון העברית, כך שהן מתמקמות במיקום שולי, כי כך לצערנו אנו תופסים את הלא רגיל, את הלא מוכר – ניגוד זה הוביל את ס. יזהר להיות ניצב בעמדה שהוא תפס ונתפס בתודעה המקומית.

הנה, הסממן המובהק של יזהר – המורד, הכותב המתמרד, וכל זה כי שזור פה, כלומר בסיפורת שלו, המתח בין המה לספר לבין האיך לספר. עד היום, כמעט תמיד, אני, ככותב וכמורה לכתובה, מגלה עד כמה אנו מוותרים על האיך לכתוב לטובת המה לכתוב. ואילו יזהר לרגע לא הזניח את אותו איך, את מלאכת הכתיבה עצמה, את עבודת הכתיבה, את היותו אומן, ארטיזן, לא פחות משהיה אמן. יזהר הוא מורד מעצם היותו, כבר בהתחלה, האחד שמסרב להצטרף אל השאר, להיות בעדר, להיות בקהילה. ואת המרד הזה הוא עושה בדיוק משם – מתוך הקהילה, מתוך הכלל. זכרו – על מנת להיות אמן, להיות יוצר, להיות כותב, נדרש הרכיב המרדני, ויזהר מעולם לא ויתר עליו, ותמיד ידע שלא ניתן ליצור בלעדיו. אין זה אומר שאצל סופרים אחרים הרכיב המורד נעדר לחלוטין, אותו יסוד של מרד ויציאה כנגד הקיים, כנגד המסורת, מסורת האבות, משום שהוא בהחלט נמצא אצל כמה מן הסופרים השייכים לדור הכותבים מתקופתו של יזהר. אולם המקרה של יזהר הוא נדיר, מרדנותו היא פאר של מופע טקסטואלי, מרדנותו היא עוצמה של רעיון פואטי ונושא. המצב "הקיצוני", כפי שאולי נכנה אותו, של המרד, הוא ששם את יזהר במקום הייחודי

הזה, ואפשר שבעטיו יזהר גם שילם את מחיר הצדדיות, את מחיר הפסד כס המלוכה של הספרות העברית-הישראלית.

סמילנסקי יזהר – זה שהוא ס. יזהר, זה שהסמ"ך שלו, אני מודה, תמיד מעוררת בי אמפתיה. הסמ"ך כאות אחת עם נקודה שעוצרת אותה, סמ"ך שעבורי יכולה להיות כל שם שמתחיל באות זו, סמ"ך בלתי מוגדרת ופתוחה ופרושה – אם כן, אותו ס. יזהר שנולד בשנת 1916 במושבה רחובות, הוא בשבילי קודם כול – סופר-כותב עברי, בראש ובראשונה עברי, וזה לפני שהוא ישראלי, או יהודי, או כנעני-צברי, או גברי, או כל תואר אחר. וכשאני אומר כותב-סופר עברי – אני מתכוון לכך שיזהר מניח במוקד היצירה שלו את השפה העברית, היינו, הנרטיב הכללי והעלילות המסופרות הם העברית עצמה, השפה עצמה, וזה עוד בטרם אנו ניגשים לבחון מה קורה בסיפור, מה קורה לדמויות, מהו הרעיון שחבוי בהם. לא – קודם כול המפגש הוא עם העברית.

נקודה זו היא חשובה עד מאוד, משום שבמידה מסוימת נהוג לראות ביזהר חלק מ"סופרי דור תש"ח", אותה קבוצת סופרים שכתבה ופרסמה כאן בתקופה שלפני קום המדינה ובשנים הראשונות שלאחר מכן, קהילת סופרים גברים ששייכים לאותה קבוצת גיל, שהם בעלי סגנון ספרותי, וכמובן חדורי הזדהות אידיאולוגית. סופרי דור המדינה, תש"ח, היו למעשה הדור הראשון שנולד בארץ וכתב בארץ, הדור ששפת אמו היא עברית, שגדלו לתוך העברית, לתוך תרבות יהודית, חילונית ולאומית. אלה הסופרים דוגמת משה שמיר, חנוך ברטוב, אהרון מגד – שבסיפוריהם ניסו לבטא רגשות של דור חדש ומיוחד שחי חיים עצמאיים, כאן, בארץ ישראל הצעירה.

אבל כדאי לדעת שיזהר עצמו התנגד לכך. הוא סירב לראות את עצמו כחלק מאותה קבוצת סופרים, קבוצה שיש לה כותרת כל כך מובהקת ומובחנת. והנה כאן אנו מזהים את סממן המרדנות שנטוע עמוק בחשיבתו של יזהר, וכמובן בכתיבתו הענפה. כלומר, למרות שהיה ניסיון מצד סופרי דור תש"ח, דור המדינה, לייצר סגנון ספרותי חדש, אחר, בעל מאפיינים זהותיים שונים מאלה של קודמיהם, עדיין, יזהר, בתור אחד שחשוב לו האחר והשונה, כלומר גם עברית אחרת ושונה, וכמובן דמויות ועלילות שונות במידה ואף משונות, בוחר לבדל את עצמו מן הקבוצה הכביכול מורדת או אחרת, ולהתמקם בפניה משלו, במקום משלו.

ס. יזהר עבורי הוא אחד הסופרים החשובים ביותר, ותרומתו לקורפוס של הספרות העברית-הישראלית כה עצומה, וזאת בין היתר בשל נבדלותו הפואטית כמובן, ולא פחות מכך, ואולי בעיקר בשל כך – עמדתו ביחס לשאלת הזהות, שאלה אשר לטעמי לא הניחה את דעתו עד סוף ימיו.

אבקש לקרוא קטע קצרצר מתוך "אפרים חוזר לאספסת", ספרו הראשון שראה אור

בשנת 1938, והוא במידה לא מבוטלת זה שמבשר את הגל החדש, היינו את גל הסופרים של שנות השישים שיבואו לאחריו. ואולם סופרים אלה, למיטב התרשמותי, לא ממש המשיכו את הקו של יזהר, אלא רק אחזו בקצהו וממנו הלכו לדרך משלהם. וכך כתב יזהר: הנה, עתה הזמן, הקץ להבאי, סוף לחלומות בטלים, התעורר, אפרים, אפרים, דבר, הנה זה עומד החופש מאחורי כתלך, מתדפק, מתחנן, מבטיח ומנבא אוויר חדש. אוקיינוסים של אפשרויות, אפרים... לקום ולהטיח את הכבלים בשלוות פרצופים צודקים, להימלט משידפונות-חום ופזמון חוזר שביום-יום, לצאת, לחרוג, להימלט החוצה, למרחב, החוצה, אפרים... קום וזעק, ענה מתהום כאבך: הן או לא?

הנה, הגיבור אפרים קורא למרד, קורא לשחרור מכבלים, שואף להגיע ולצאת למרחבים, חולם על זעקה. אפרים רוצה לעבור מענף חקלאי אחד לענף חקלאי אחר – מן האספסת אל הפרדס – רצון פרטי של אפרים, בקשה אחת, שמובילים לאספת חברים, כאשר בסופו של דבר, כפי שמצביעה על כך הכותרת של הסיפור – אפרים חוזר לאספסת. הוא חוזר אל התפקיד שאותו למעשה לא עזב לעולם, הוא תמיד באספסת, הוא כבול אל החוק שלה. לפנינו מאבק ברור ביותר, לפנינו קונפליקט מהותי וערכי בין הקבוצה, הכלל, לבין הפרט, כאשר נדמה שהקרב הוכרע כבר בראשית הדרך. הכלל מנצח. וזאת משום שסידור עבודה שנתי, סידור כזה של הקיבוץ והקבוצה, אינו סובל זמן פרטי של היחיד, אינו סובל רצון פרטי, אינו יכול להכיל את רצון החופש. הנה הסיפור שבו הכלל עשוי פרטים, עשוי מחברי קיבוץ, שמדמיינים עצמם איברים של קבוצה, של אורגן אחד שלם, כאשר הפרט, אפרים במקרה שלנו, אינו שותף לתמונה מדומיינת זו.

אבל יתרה מכך, יזהר למעשה אומר לנו שלא רק הגיבור שלו עומד בניגוד לשאר, וזאת למרות שהוא מפסיד אל מול השאר, יזהר אומר שהסגנון שלו הוא מנוגד לשאר, כלומר – סגנון המחשבה ותפיסת החיים שמומרים אל סגנון הכתיבה שלו. הקול שלו הוא אחר ביחס לשאר, ביחס לקבוצה, הקול שלו נדחה, הקול שלו נאלץ להישאר במקום הקבוע שלו. יזהר, הנה כאן, בראשית הדרך שלו, עם סיפורו הראשון, מכריז על עמידתו כנגד הקולקטיב. ואין מדובר רק בקולקטיב ציבורי, נניח הקיבוץ, אלא הקולקטיב בכל דפוסי ומרחבי החיים שלנו, הקולקטיב בתור פטרון או הגמון, או שליט שמכפיף, מכניע ופוגע בפרט. זהו קולקטיב של משפחה, של בית ספר, של בית, של ממשלה, של חינוך, של קודים מוסריים, ובעיקר קולקטיב של עם, או ליתר דיוק קולקטיב של מדינה, של ארץ מדינית. כדאי לדעת עד כמה הסיפור האחד הזה מנוגד, כמעט באופן גורף, לכל מה שהתפרסם

1 "אפרים חוזר לאספסת", בתוך: החרשה בגבעה (ועוד שלושה סיפורים), מרחביה: ספרית פועלים, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1947 (נדפס לראשונה בכתב העת גיליונות, 1938).

קודם לכן בפרוזה העברית, כאן בארץ, וודאי גם זו שהתפרסמה בגולה – הנה לפנינו בסיפור הראשון של יזהר עולה דרישה חד-משמעית לשינוי, לגמישות, לעיצוב פרטי ולהליכה אל מרחבים חדשים.

כבר כאן ניתן לחוש את האופי הביקורתי, הכמעט מלחמתי, הלוחמני שיזהר ינקוט לאורך כל יצירתו, וגם לאורך חייו. ובאמרי חייו, אבקש להזכירכם, יזהר סמילנסקי, מלבד היותו אמן-כותב היה גם חבר כנסת בשנים 1949-1967, שנים כה גורליות ומעצבות בהיסטוריה הקצרה שלנו כמדינה. באומרי דברים אלה, אם תרשו לי, אני יכול שלא לציין ולהיזכר בחזותו של יזהר – עבורי היא תמיד היתה מרשימה מאוד, באמצעות קולו הרועם, שפתו העזה והעשירה, כך שתמיד חשתי כיצד הוא מאמץ לחיקו את העברית, מחבק אותה לידי, עושה אותה שלו, כמו היתה בתו הקטנה והרכה, אך גם המרדנית והעולזת, שכן ודאי לא הייתה זו העברית של עגנון או של ביאליק, או של יתר הכותבים האחרים בני דורו, שלרוב נקטו סגנון בלטריסטי, כלומר, אמנות יפה, ספרות יפה.

העברית של יזהר תמיד עסקה בחדשנות, בממציאנות של מילים, של ביטויי לשון, של נוסח תחבירי אחר, של פונטיקה שכל הזמן רוחשת. זו עברית שלא חדלה לעבוד, להתגמש, להשתכלל ולהתפרע. חדשנות זו היא שהובילה ליצירה פיוטיות יוצאת דופן, שבין היתר גורמת לקורא ולקוראת בן זמננו, לצערי הרב, להתאמץ מולה, לפענח אותה. חשבו כמה כוח יש לכתיבה הזו של יזהר, שהנה, גם בימינו, והאמינו אני חווה זאת בכל פעם מחדש כשאני מנסה להנגיש טקסט של יזהר בפני קוראים-תלמידים, גם בימינו היא נתפסת אחרת וסוטה, שונה. כלומר, ראו עד כמה הטון המרדני, המורד והחתרני נוכח בסיפורים של יזהר, שאפילו היום, בתקופה שידועת לספר על פוסט-מודרניזם כתקופה היסטורית, אנו חשים את המרד ואת האחרות הסיפורית של יזהר הכותב.

אני חושב שדמותו וחייו של ס. יזהר כה מעניינים בלבטים שלהם, באי-הנחת שהם מציגים, בחיפוש אחר אמת פרטית, בהתעקשות, עד כי יותר מכול אלה מעלים אצלי את התכונה הבולטת של יזהר – ההומניות שלו, אותה אמונה ברוח, ברוח האדם, רוח האדם המעשי והחושב, רוח האדם שאותי לוקחת אל התפיסה הרנסנסית המובהקת, שמכירה ושמה את האדם ואת טיבו ואת איכותו במרכז, את כבוד האדם, וזאת ללא ניסיון להקטין או לדכא אותו אל מול אדם אחד. האדם שיזהר נלחם עליו הוא למעשה אדם אוניברסלי, הוא כל אדם, בפירוש לא רק האדם המקומי, הארצישראלי, היהודי או הפלסטיני. לכן יזהר בשבילי הוא כותב-סופר הומני, וכמדומני הדבר בא לידי ביטוי הן ביצירות שכתב בראשית דרכו, החל בסיפוריו הקצרים: "בטרם יציאה", "השבוי", "חירבת חזעה", דרך האפוס "ימי ציקלג" שפורסם בסוף שנות החמישים, ועד "מקדמות" ו"צלהבים" המאוחרים יותר בראשית שנות התשעים.

זאת ועוד, חשבו על כך שהנה לפנינו אחד מורד ומחפש, ודווקא אותו אחד, בין היותו אמן חוצב, וחבר כנסת פוליטי, אותו אחד פונה בין השאר, כן, כן – אל לימודי ההוראה. יזהר עסק בחינוך כל חייו. הוא נכח בבתי הספר וביקש להתערב אל התרבות ואל החברה, הוא ביקש לדבר על ספרות על ידי כך שלא ילמדו ספרות, אפילו ביקש שלא תתקיים בחינת בגרות בספרות (וכך, אם אני לא טועה, קרה במשך שנתיים בשנות השמונים), וזה בגלל שספרות, לתפיסתו של יזהר, היא לא חוק ולא מדע ולא תבנית ולא מסגרת – ספרות היא רוח, היא נפש, היא הפשטה מפוארת של נפש האדם. כך אמר בשנת 1972: "הוראת הספרות היא כדי לטפח שימוש מושכל ומעודן באופנים של הכרה, שפיטה והערכה ולא כדי להספיג איזה סוף פסוק של תוכן, חשוב ככל שיהיה".² כלומר, אומר יזהר שספרות היא לטובת טעמו הפרטי של התלמיד. הנה לפנינו סופר, או בעצם כותב, אחד שעוסק בכתיבה, במחקר, בכתיבה פובליציסטית בין היתר, הוא מפרסם מאמרים, לוקח חלק בפוליטיקה הישראלית, ובה בעת, מבקש לחתור תחת כל אלה.

מדובר בשילוב מרתק לטעמי, שילוב מפעים של אחד שנמצא בכלל ולוקח חלק פעיל בו, אך גם מתנתק ממנו ומצהיר על עצמו כאינדיבידואל, או בעצם על חשיבותו של כל אינדיבידואל, לא רק הוא, אלא גם זה וגם זאת, גם אני וגם היחיד שנמצא אצל כל אחד מכם. הנה יזהר האחד שנמצא בתוך המערכת, בתוך הממסד, ולמעשה יוצא נגדם, עושה את המרד, שכנראה היה הדבר הטבעי ביותר עבורו, וזאת בזכות אנושיותו הנדירה. אנו רק יכולים לדמיין שבימינו תקום אישיות כזו, וכמה חבל שכך אנו יכולים רק לדמיין.

אבל מעבר לתשוקה שלי למצוא אחד כדמותו, בעיקר בספרות, כי אני בספרות, וגם אני כותב, אני חושב שיש להבין כי כאן אנו נחשפים למעשה לגרעינים יסודיים ביצירתו של יזהר, גרעינים של זהות בעייתית, ואני מודה שגם אליה יש לי זיקה – וכשאני אומר זהות פרובלמטית, אני מתכוון ליזהר עצמו ולגיבוריו הספרותיים, ולעלילות שהוא לוקח אותם אליהם – כוונתי לאי-היכולת של יזהר להסתגל אל קיומה של מסגרת מסודרת, ויותר מזה – להסתגל אל קיומה של מדינה, שכן, מה יותר מסודר, מאורגן ומחוקק מאשר מדינה. הפוליטיאה של ישראל היא הסדר שיזהר שואל עליו. הרפובליקה והלאום הישראליים הם הדבר שיזהר מבקש לבחון, ובמידה לא מבוטלת – לא להסכים אתם, לא להסכים להם.

מה יכול להיות יותר מרדני מזה? יזהר עסוק בשאלת ייצוגו-הוא בתוך המדינה, הוא שואל מי הוא? והוא בעצמו כמו מתחמק מהגדרה – האם אני צבר, ואם כן מה זה אומר? האם אני מקומי, ישראלי, אחד שבקי בשפה העברית, וגם אם כל אלה אכן נכונים לגביו, והם מיושמים באישיות שלו ובחייו – האם עדיין כל אלה, כל התארים, התכונות, המילים,

2. ס. יזהר, "להפסיק ללמד ספרות", החינוך מ"ד (ג-ד), תשל"ב, עמ' 242-268.

הופכים אותו לאחד כזה, לדבר שבכלל יכול לייצג את יזהר האדם, האדם במובן הפשוט ביותר של המילה, לא האדם הקונטקסטואלי, לא הגיבור הספרותי הקונטקסטואלי, לא האדם האחד המקורי והיחיד שישנו, ללא קשר לזמן, למקום, לשפה, ללאום, לדת או לאנשים שסובבים אותו, שסובבים את גיבוריו הספרותיים.

משום שאם נבחן, ואף לא בבחינה כה קפדנית ומעמיקה, נגלה שיזהר יבקש שוב ושוב לחזור אחורה, ללכת אל הלאחור, ללכת אל מה שהיה קודם, אל הבראשית, או הראשית, ללכת אל הלא ברור בהכרח. יזהר דורש לפסוע אל מקום שאין בו הגדרות, מקום שלא היו בו נוסחאות, ובעיקר מקום שאין בו גבולות. אינני יכול שלא להיזכר מיד בקטע הפתיחה המרהיב, אם לא אחד היפים ביותר של הספרות העברית-הישראלית, קטע הפתיחה של ספרו המאוחר "מקדמות", שבו מובהר הטשטוש ובולטת אי-ההגדרה של הזמן ושל המקום, של השטח ושל הדמויות.

בוהה אל מקום

ואיפה היה המקום הראשון? הראשון הראשון? כי המקום הראשון, ובלי שום אסמכתא, היה צבע כתום, כתום כולו, כתום כתום, כתום מאוד, ולגמרי. חלק כחלקות המשי, והיה איזה רפרוף מרושל של יריעות עתירות כתום, כתום עד מאוד, וכנראה, אין הגיון אחר, שלא היו אלא, אולי, איזו ביטנה של אוהל, גדול מאוד, שפנימו היה עשיר מאוד ברחש משי כתום מאוד ובעתירות שופעת כרסתנית שנעה לה בגלים עצלניים כולה כתום מכה גלים רכים. כתום מואר וכתום מוצל, בכל חליפות מוארות הכתום, ובכל עושר חילופי היענותו, כולו משי לגמרי, באוהל הגדול ההוא, בתוך אולי מחנה צבאי שהיה שם, כנראה, (אנגלי? תורכי?), ואל רחוק מן המקום שממנו באה אמה, כנראה, והתינוק בזרועותיה (איפה אבא?) או אולי הזמנה לבוא לבקר שם.³

הנה, כפי שחוקרים לא מעטים סבורים, לפנינו פרוזה בשיאה, אחד ההישגים הגדולים של הפרוזה העברית החדשה. שימו לב לניסוח, לתחביר המורכב, למשפטים הסוחפים, הנסחפים לתוך זרם התודעה של הגיבור, הילד-תינוק, במקרה זה. וכל אלה משמשים בערבוביה של לשון גבוהה, לצד ציטוטי רחוב, שפה אחרת לא עברית, מה שנקרא - לשון עממית מעורבת. מה שמפליא הוא שאנו הקוראים מצד אחד יכולים לחוש ולזהות שמדובר כאן בארץ מוכרת במידה, בגיאוגרפיה שאינה זרה לנו, באוויר שמוכר לחושים שלנו, בריח אדמה ובצבעים שאינם זרים לעיניים שלנו, אבל, בה בעת, כל המוכר הזה הופך מאוד לא

3 מקדמות, אור יהודה: זמורה ביתן, 1992.

מוכר, מעומעם, ערפילי, מסחרר, כתום וכתמתם כמו כתם שלא ניתן להסיר אותו ולראות מבעדו, מה שעשוי להוביל כמעט לאובדן חושים. זהו התעתוע המרהיב של יזהר.

"מקדמות" – זו המילה, וזהו העניין, כבר מן הכותרת, מן השם, אפשר לחוש מהו הדבר שהעסיק את יזהר גם בכתיבתו המאוחרת. אם כן – הקדם, מה שקודם, שוב, מה שהיה לפני מה שנמצא כעת, העבר ולא בהכרח ההווה, ובוודאי שלא העתיד. הראשית האבודה. כאן, ברומן הסוער והנוקב הזה, מנהל יזהר דיאלוג חריף למדי עם אביו החלוץ, האב שבא לכאן, בא אל האדמה הזאת, האבא האידיאולוגי שלו, והדיאלוג הוא לא פחות ולא יותר מאשר על הפרויקט הציוני כולו. לאורך הרומן מתאר יזהר את קורות משפחתו בארץ בתחילת שנות העשרים. ובאותו שיח, באותה שיחה עם האבא, אנו מוצאים אהבה, עצב, ביקורת וכאב, ובו גם שזור הרעיון המרכזי, שעומד בצורה אירונית וביקורתית – אותו משפט, אותה סיסמה שאמצו הציונים הארצישראלים: "עם ללא ארץ מגיע לארץ ללא עם" – זהו רעיון השיבה המוכר והידוע. העם שב אל מולדתו, השיבה כמוטיב יסודי בהוויה שלו.

אך נדמה כי דרך הסיפור של יזהר, דרך דמותו של האב ששב אל האדמה הקדומה, חל כאן היפוך קונספטואלי. האבא הוא אותו יהודי שדומה לשאר היהודים, היהודים שחשים כמעט נרדפים ברעיון השיבה, שכל הזמן בראשם יושב הרעיון של ה-לשוב, שגם כאשר הם שבו אל הארץ, נראה שאותה דרישה של שיבה כמעט שלא עוזבת אותם, היינו זאת שיבה שלא נגמרת. בסיפורו של יזהר צפות שאלות אכזריות למדי: לאן לשוב? מה עושים עם מה שנותר מאחור? למה צריך לשוב? או אם כבר שבת, אז מדוע עליי לשנות מצב קיים, זאת אומרת, האם עליי להפר אותו ולא לשמר את מקוריותו? שוב, יזהר מציג את רעיון השיבה באופן מרדני כלשהו. יזהר הכותב-הסופר הוא למעשה האמן המודרני פראקסלנס, שאינו תופס את המהות של השיבה כטבעית, או כאפשרות בלעדית נכונה. ותפיסה זו של אנטי-מהותנות, של אנטי-אסנסיאליות, היא נכונה לא רק לגבי אדמה, כי אם לגבי מכלול התבניות הערכיות לכאורה שעוטפות אותנו.

מהו ייעודו של האבא ב"מקדמות"? מהו ייעודו של הבן של אבא? ואת אלה נשאל בכל הסיפורים של יזהר. בכל אחת מן הדמויות, החל מאותו אפרים ששואל על ייעודו. שם, באספסת הנצחית, בקבר האספסת, הדברים התחילו, ומשם הם ימשיכו ונפגוש אותם בדמות החייל, דמות הלוחם של יזהר, ובדמויות נוספות.

חשוב לציין, שלאור הדברים הללו יזהר כיוצר, כפוליטיקאי, כאמן, מציב את רעיון השבות במעמד אחר, את התפיסה האידיאולוגית שדיברה על שיבה למולדת וכללה את תפיסת הארץ כשייכת לאומה היהודית, אותה חשיבה שראתה בערבים הפלסטינים אורחים בארץ, דבר שגורם לאותה סיסמה להישמע באופן של: עם ללא ארץ חוזר אל מולדתו מעמדה של עליונות מערבית, וזאת כדי להפריח את השממה הגשמית והרוחנית. עמדה

זו, ודאי ידוע לכם, אפשרה לחלוצים, לחלוץ האבא של יזהר, לראות את המקום, את הנוף בארץ, בתור נוף אבסטרקטי, לא מיושב, נוף פרוץ, ורק מתוך ראייה כזו, מבחינתם של החלוצים, ניתן היה להגשים את החלום, את גאולת הארץ, או כפי שכותב יזהר, ושימו לב ללשון האירונית שלו, "להלבישה שמלת בטון ומלט".

בל נשכח, ובל נתעלם – אחת התמות הבולטות שעולות מתוך המעמד הזה, מתוך הראייה של יזהר את הדברים בארץ, את האנשים ואת המקומות, היא תמת השכבות שלו. למה הכוונה? אין לי כל ספק, והדבר כה נוכח בסיפורים של יזהר, שמדובר באמן של שכבות, אמן של גילוי השכבות, של חפירת השכבות, של כל מה שנמצא מתחת. מיהו אותו תינוק-ילד שמונח על קן צרעות במקדמות? ואיך בכלל הניח מי שהניח, כנראה האבא, את התינוק על קן הצרעות? מה, לא שמת לב? מה, לא הסתכלת? לא ראית שתחת האדמה הברורה לעינך מסתתר משהו? שכן, ודאי שאין זה רק קן צרעות, שאין זה רק חרק או מעופף עוקצני ומזמזם, אלא – זוהי התעלמות ואי-ידיעה של מה שנמצא במעבה המרקם של האדמה, במעבה מרקם המקום, במעבה מרקם האנשים של המקום. במעבה ההיסטוריה האבודה, זו שנמצאת בקדם, במקדם, במקדמות.

כלומר, יזהר רוצה שנכיר בשכבות, ושוב, הוא הולך אל העבר, מקלף עוד ועוד שכבה כדי לחשוף את הקדם, את ימי קדם, את ימי הקדם של האנשים. זוהי הארכיאולוגיה החבויה של יזהר: השכבות, ההריסות והשברים. יזהר אם כן הוא ארכיאולוג, הוא עוסק בארכיאולוגיה של מקום, של זמן, ובטח-ובטח ארכיאולוג של שפה, של השפה העברית. ברור במידה לא מבוטלת שליזהר יש עמדה כלפי הסיפור ההיסטורי-המודרני של היהדות והישראליות המתהוות כאן בראשית ימיה של המדינה, וגם לאחריה. יזהר למעשה מציג את החזון הציוני כאידיאה שאביו מוכן להקריב את חייו ואת חיי משפחתו למענה. האבא של יזהר, האבא הספרותי של יזהר, מגשים את חלומו והופך איכר שחורש את אדמתו וחולם על חברה צודקת בישראל, אך זהו לפי יזהר חיזיון. לפנינו אם כן החזון של האבא מול החיזיון של הבן, וכך הוא גם מתאר את החיזיון בתור "הצגת התיאטרון הגדולה בתבל". כך, באמירה מפורשת למדי, ובתנועה שאינה מתמסרת אל הרוב, בתנועה מרדנית, יזהר מזכיר את החידושים של המחדשים בארץ, ובאותה נשימה הוא מזכיר גם את הכפרים, את היישובים, ושימו לב, הוא מציין את השמות שלהם, ומהם השמות של המקומות? אלה הם – אבו-שושה, מנסורה, עקיר, ואדי-סאראר זהו נחל שורק, ג'ז, סאטרייה. כלומר, כפרים שנמחקו ואינם עוד. אלה הם גם הערבים הפלסטינים שהיו כאן אל מול היהודים הישראלים. לכן אנחנו נפגוש ביצירה של יזהר הרבה חורבן, נפגוש חורבות מאבן, נפגוש חלונות מקומרים, גגות עגולים, אבל, והנה כאן נכנסת העין הביקורתית והאירונית של יזהר – בין אותם חורבות אבן, ברקע שלהם, הוא מזהה זוגות צעירים בבגדי חתן וכלה, עומדים

לצד ההריסות ומצטלמים. כלומר, עבור הזוגות הצעירים מדובר ברקע רומנטי, רקע יפה וטבעי, ובוודאי לא רקע במובנה האחר, המקורי, של המילה. הזוגות הנישאים אינם שואלים מהו הרקע להריסות הללו, הדור הצעיר המתחתן כאן בארץ לא טרוד בשאלת הרקע האמיתי, ובמה שהוביל להריסות אלה, או למה שהן מייצגות.

עבור יזהר אין אלה חורבות, אלא שרידים. יזהר רוצה לגלות את מה ששוכב תחת השרידים, ולכן הוא כותב שעוסק בשכבות, כאמור כותב ארכיאולוגי, שחופר במקום, בשטח, בטריטוריה, בסיפור היהודי והישראלי, והוא עושה זאת על ידי חפירה בשפה העברית. בתור אמן כזה, עבורי, הופך יזהר ליוצר שמציג את האחרות, את השונות, וכל זה בדיוק בשל העובדה, ועל רקע, עיסוקו בצורה מובהקת בכאן ועכשיו, במוכר ובידוע, ידוע רק לכאורה.

כן, יזהר הוא כותב נדיר, הוא כותב נדיר גם כי הוא כותב פוליטי שלא מהסס להשתמש בכתיבה, בספרות, בצורה כה פואטית וכה פיוטית, לגעת בלב הקונפליקטים הקיימים כאן, בקונפירונטציה היסודית. מה שאומר יזהר הוא שאותו ציוני אינו רואה שעל אותה אדמה נמצאים שני עמים. כלומר, המיתוס של החזון הציוני מתפרק לדידו והוא מערער על הנרטיב הציוני – ומדוע הוא מערער עליו? משום שעבור יזהר הציוני ששוכח את העם האחר גורם לארץ עצמה להיות ארץ שנשכחת, אולי בדומה למה שקורה לאותו תינוק ב"מקדמות", התינוק שמונח באוהל, התינוק שנשכח באוהל, נשכח על קן צרעות, תינוק שנעקץ ונחבל – ואז נשאלת השאלה: איך יכול להיות שאבא שוכח את בנו על הקן הארור? האם הוא מבקש להקריב אותו? האם הוא שכח את סיפור הקורבן המקראי הראשון שלנו? האם הוא לא זוכר שאברהם, האבא שהיה על הר המוריה, בסופו של דבר לא הקריב את בנו? ולא משנה אם היתה זו יד אלוהים שהתערבה, כי מה שחשוב עבור יזהר הוא שיש כאן שכחה, וזהו מעשה אלים ביותר. עובדה – הבן התינוק, בשונה מיצחק הבן של אברהם, משלם את מחיר השכחה, האבא החלוץ וחדור רעיון ההגשמה, האבא השוכח, גרם לבנו להיות חבול וכואב ודווקא לא שוכח, לא שוכח את מקרה השכחה של אביו, את כך שהאבא לא הבחין בשכבות.

אני קורא ביצירה של יזהר, ושוב ושוב נתקל במקום הזה, המקום של ארץ ישראל, המקום של פני ארץ ישראל. עליי להודות שהדבר מעסיק אותי מאוד, בעיקר לאחרונה, ואני תוהה על הקשר שאני מוצא בנושא המקום הישראלי אל הרומן האחרון שפרסמתי – "סיפור הווה על פני הארץ". השוטטות במקומות של הארץ. וגם יזהר משוטט ולא מפסיק לשאול על המקום של הארץ. צריך באמת, וכל הזמן, לקרוא את הטקסטים של יזהר ולגלות עד כמה השטח הזה, כפי שהוא מתאר אותו – הוא שטח מסוכסך, מבולגן, שטח שיותר מדי אנשים תובעים עליו בעלות. ולכן, כנראה, מבחינתו של יזהר, הראשית, הקדם, האז,

העבר, באותם הזמנים – היו הדברים בסדר, הזמן הקדום גילם סוג של קָדָם, וקדם כידוע הוא גם גן עדן, קדמת דנא של הדברים, של ההתחלה, הרבה לפני שקמה המדינה היהודית-הישראלית.

ואם לא קדם, אז לפחות טרם, עדיין לא. גם את זה נמצא אצל יזהר. ושוב, כבר בראשית, עם אחד הסיפורים הראשונים שלו שנקרא "בטרם יציאה". בסיפור אנו פוגשים מחלקה של לוחמים עומדת במצב של טרם, ליתר דיוק שוכבת פרקדן במצב של עדיין לא. מצב החיכוך הזה, הלא להתקדם, הלא להגיע אל ההווה והעתיד, להישאר, למתוח את הדברים, למתוח את הזמן, למתוח את הגוף ואת האיברים – כל אלה מעידים במידה על שאיפתו של יזהר לא לשבש את הקיים הקדום, או לפחות את הקיים הנתון, אלא להיאחז בטרם. זאת העלילה שלא הופכת לדבר, אלא כבולה בטרם, ועשויה להישאר תמיד בטרם. טרם הדברים, טרם הפעולות, טרם הזמן. וזו כמובן גם אמירה ביקורתית:

כשתרד השמש והיית בין-ערביים תצא לשדות, ותגיע שעתם של אלה לומר דברם, ותקום בעולם התרגשות שאין לה אחיזה, שתיעשה אז כל כך כל כך כמין התפעמות שכזו, שאין לה שם, ואשר כיון שכך, מסתבר, אין עוד כאן אלא כמחצית השעה עד היות החושך, וכשיהיה חושך נעזב את המקום ונצא לדרך. הפעם אין ספק שנצא, ולא תהיה עוד חרטה.⁴

ראו כיצד הדבר בא לידי ביטוי בקטע הפתיחה של הסיפור, המתיחה וההשהיה, הכמעט נרדמות, האדישות, ואי-ההתקדמות.

יזהר יודע ומכיר את העבר והוא מוטרד מכך שמשתיקים אותו. הוא מוטרד מסיפור מושתק, ובעיקר מסיפור שלא סופר. לכן, תפקידו הספרותי הפעם, לא בהכרח תפקידו ככותב, אלא הספרותי-הציבורי, הוא לספר את הסיפור שלא רוצים לשמוע. עבורו, בנוף הישראלי מגולמת איזו משמעות שלא רואים אותה. כאן למעשה עולה דואליות מאוד חזקה: אני, יהודי, ישראלי, אחד שנוסע על פני הארץ, אחד שחולף על פני הנוף, כאשר מצד אחד אני חושב, יודע ומרגיש שכל הדבר זה שייך לי, אך מצד שני, אני גם יודע שאותו נוף מסתיר דברים וסיפורים של אחרים.

יזהר שגדל וספג את המקום של הכפר, סופג גם את העצב. הרכב נפשו של יזהר, כפי שהוא בא לידי ביטוי בצורה כל כך בולטת בכתיבה שלו, הוא סכום החוויות שלו, וזהו סכום עשיר ועמוק. יזהר מחובר למולדת, לקרקע, והוא מרנין את נוף המולדת, אבל גם מוקיע אותו, הוא חושף את הפצעים שלה, של המולדת. הוא מרכיץ ראש מול המולדת, אבל גם מזדקף אל מולה.

4 "בטרם יציאה", בתוך: ארבעה סיפורים (בטרם יציאה; חרבת-חזעה; השבוי; שיריה של חצות), תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשכ"ו.

יזהר למעשה מציג ממשות מזויעה, הוא מקעקע את הרומנטי המזויף, והוא רומנטי בדרכו. זו רומנטיקה אחרת, מסוג שונה, לא רומנטיקה נשגבת שהולכת אל הטבע, מתחברת אליו באופן הרמוני ושלם, רומנטיקה שמפארת את הנוף ואת היופי הגלום שלו, אלא רומנטיקה מתובלת בכיעור, ובהרס. זוהי דיאלקטיקה רומנטית. יזהר מציג עמדה, עמדתיות, וכחנות, לעומתיות וגם התרסה. וכל אלה אינם המקרה של "מקדמות" בלבד, כי אם נוכחים כבר בסיפוריו הראשונים. כך גם בסיפור "חירבת חזעה" שפורסם ב-1949 ומספר את סיפור הגירוש של תושבי הכפר המדומיין שנקרה "חירבת חזעה". זהו סיפור של סמל הגירוש, גירוש התושבים האמיתיים מן הכפרים שלהם בשנת 1948, מלחמת העצמאות של היהודי-הישראלי. ומה אנו קוראים בסיפור הקצר הזה? מי מופיע שם? החיילים, הלוחמים הצעירים. ומה עושים הלוחמים? בין היתר מעשים בלתי מוסריים, ויזהר מדגיש זאת על ידי שימוש במילים כמו: הגליה, גירוש, ירי בחפים מפשע, ובמילים שהקונוטציה שלהן, שמשמעות הלוואי שלהן, ביחס להיסטוריה יהודית ספציפית היא כמובן – הקרונות, הקרון שבו הוגלו וגורשו מיליוני יהודים אל סופם. כמדומני, היה זה הסיפור הישראלי הראשון שעסק בפרק זה בתקופת קום המדינה.

לכן, הסופר המרדן, המורד, יזהר, הוא כמו כותב נבואי, יודע שיבוא יום ובו יצטרכו להזכיר לעם היהודי שמדינתו נולדה מתוך מלחמת אזרחים. להזכירכם, בסיפור "חירבת חזעה" ניתנת פקודה ללכת ולעשות מעשה. נשאלת השאלה – מה עושה החייל לשמע הפקודה? כיצד עובד המצפון שלו? כיצד בכלל עובד המצפון? מה מכריע את הכף בהחלטתו? מה נכנס לסך חשיבתו כשהוא עומד לבצע את הפעולה – יהדותו? ארצו? ישראליותו בתור היותו חלק ממדינה?

והרי המספר הוא חייל פשוט, שלא כמו יתר חבריו, אינו משלים עם המצב הזה (וביני לבין עצמי אני שואל – היכן הכותב העכשווי שיבוא ויציג בצורה כה נוקבת וישירה את הדילמה והמוסריות). החייל הרגיל של יזהר בוחן שוב – את המוסר, את המצפון שלו, והנה גם כאן עולה עניין הקבוצה אל מול היחיד, המחלקה אל מול החייל, הפרט מול הקולקטיב – ובמידה דומה, ואף קיצונית יותר ולא רק מגוחכת, הקבוצה, המחלקה, מתוארת כבורה, כאדישה, כאנוכית, חסרת בושה. ומה שעושה יזהר הוא לעג לפקודת המבצע, לעג לקבוצה, שהיא בעצם כנופיה, כנופיה של שליחים במשימות אויב. אלה לוחמים שממתינים לצו פקודה, ובינתיים הם מתוארים ככלבים מצחינים, משועממים, חסרי תוחלת ועניין. זו ביקורת על מודל החייל הישראלי והציוני.

הסיפור של "חירבת חזעה" הוא בין היתר סיפור על עצמנו. זה מה שיזהר רוצה שנדע. משום שכאשר היינו צריכים להיות אחרים, להסתכל על האחרים – בא יזהר ואומר לנו שלא היינו כאלה. היינו חרפה, היינו דומים לאחר בטיפשות שלו, באכזריות. היינו לא מבינים,

לא הפעלנו שיקול דעת – אומר לנו יזהר. ועוד הוא אומר – הסכלות היא המסוכנת מכול, הטמטום האנושי הוא סכנה איומה (כי למשל, בסיפור, מיהו אחד החיילים מן המחלקה שיורה בטעות בחמור, בזמן שהחמור הפצוע ממשיך לאכול דשא? ואותו חייל שירה בו סתם כך בפעם הראשונה מגלה שהחמור עדיין על רגליו, אז הוא יורה בו שוב, ואף אומר – תראו נוזל ממנו דם והוא אינו נופל – ומתוך מעשה שאין בו שום חשיבה, שאין בו דבר מן האנושי – ממשיך לירות החייל בחמור עד שהוא נופל ארצה. מיהו החייל הזה ומדוע הוא מתנהג כך? האם ישנה סכנה יותר גדולה מזו לאדם, לכל אדם?).

האיש הכותב יזהר אינו נרתע מן האמת, האמת שלו אמנם, אך אין היסוס בהבאתה אל בני עמו, בני ארצו, אל סופרים אחרים, שאם בחרו לספר סיפור שנושאו דומים, הרי לא עשו זאת בדרך ישירה וחד-משמעית כיוזר. אותו יזהר שאמר והאמין בכוח שלנו לראות את עצמנו, קודם כול את עצמנו.

את המורכבות הזו אנו כמובן פוגשים גם ביצירתו הענקית, העצומה – "ימי ציקלג", שהתפרסמה בסוף שנות החמישים של המאה הקודמת. זהו סיפורה של מחלקה צבאית במלחמת העצמאות שנערכת לקרב, וכל זה מלווה בתיאור של מה שמתרחש בלבם, בנפשם, בתודעה של אותם לוחמים – האהבות שלהם, הפחדים והמצוקות שלהם. אם סופרים אחרים, בני דורו של יזהר, ובטח הקודמים לו – מציגים אלמנטים של יהדות מוטרדת עם זיקה אל ישראל, אל הלאום, מציגים חיילים חדורי מוטיבציה שימותו לטובת אדמה, הרי יזהר לא עושה כך, ובוחר להכניס אותנו עמוק אל שאלת הזהות הישראלית, זהות האדם, הזהות של השפה העברית, ואין זו כניסה אל זהות ברורה ומוכנת מאליה.

ואם אני מציין זהות של שפה, הרי מיד אני מתרגש, משום שאני בתור כותב של שפה עברית, מבין ויודע עד כמה שאלת זהות השפה, כפריזמה לשאלות כלליות וספציפיות אחרות, השאלה הזו היא כל כך משמעותית וכל כך מרתקת. כאמור, יזהר שם את עצמו במרכז השפה, בתוך הקרביים שלה, מכיר את גוף השפה העברית, הוא שוכן בתוכה. לא ניתן להתעלם מהסגנון הפואטי המקורי והחד-פעמי של יזהר, שאחד המאפיינים הבולטים שלו הוא זרם התודעה, ועד כמה סגנון זה היה שונה במובן מסוים בנוף הספרות העברית הישראלית; ושוב, גם אם היו כאלה שנקטו את זרם התודעה, הם בהחלט לא הובילו אותו אל הקצה ואל מיצוי מקסימלי ומקורי כפי שעשה זאת יזהר.

המשפטים הארוכים, הצלילה לתוכם, חיבור המילים, יצירת מילים חדשות, מילים משל עצמו, מילון משל עצמו – כל אלה ועוד הופכים את יזהר לארכיטקט של השפה העברית, שמצד אחד מעוררת התפעלות, ומצד שני כאב רב, וגם, כעס ואולי אף תסכול. יש כאן שפה וסיפור שעושים תנועה אמביוולנטית, כשם שיוזר האדם והכותב היה כולו דו-צדדי, או תלת-צדדי, בלתי ניתן להגדרה, מסרב להגדרה, אולי מסרב לעצמו על רקע השנים והמקום שנגזרו עליו.

